

ABU NASR FOROBIY ILMIY QARASHLARINING SHAXS INTELLEKTUAL MADANIYATINI RIVOJLANISHTIRISHDAGI O‘RNI

YUSUBOV Jaloliddin Kadamovich

O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti, falsafa fanlari doktori (DSc)

yusubovjaloliddin@gmail.com

BOZORBOYEVA Farangizbonu Baxtiyor qizi

O‘zbekiston Milliy universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Abu Nasr Forobiyning ilmiy merosida keltirilgan mantiqiy fikrlar hamda ularning shaxsni intellektual salohiyatini shakllantirishdagi o‘rni va ahamiyati falsafiy tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada allomaning fikrlari o‘zaro qiyosiy tahlil qilinib, hozirgi davrdagi ijtimoiy munosabatlarni shakllanishiga ta’siri atroflicha o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: *davr madaniyati, etnik madaniyat, milliy madaniyat, Musulmon Sharq madaniyati, diniy madaniyat, haqiqat, mantiq.*

ЭТА КНИГА - РОЛЬ НАУЧНЫХ ВЗГЛЯДОВ ФАРАБИ В РАЗВИТИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ РЕСПУБЛИКИ

АННОТАЦИЯ

В статье дается философский анализ логических идей, представленных в научном наследии Абу Насра аль-Фараби, их роли и значения в формировании интеллектуального потенциала личности. В статье также дается сравнительный анализ идей ученого и подробно изучается их влияние на формирование современных общественных отношений.

Ключевые слова: *культура эпохи, этническая культура, национальная культура, мусульманская восточная культура, религиозная культура, истина, логика.*

THIS BOOK IS THE ROLE OF FARABI SCIENTIFIC VIEWS IN THE DEVELOPMENT OF THE INTELLECTUAL CULTURE OF THE REPUBLIC

ABSTRACT

This article provides a philosophical analysis of the logical ideas contained in the scientific heritage of Abu Nasr Al-Farabi, as well as their role and significance in the formation of the intellectual potential of the individual. The article also provides a comparative analysis of the scholar's ideas and a detailed study of their impact on the formation of social relations in the modern era.

Key words: *culture of the era, ethnic culture, national culture, Muslim Eastern culture, religious culture, truth, logic.*

KIRISH

Davlatni mustahkamlaydigan, mustaqillikni himoya qiladigan jamiyat qanday bo'lishi kerak? Bunga insoniyat tarixida Aflotun, Aristotel, Forobiy kabi buyuk mutafakkirlar javob bergan. Dohiylarning ezgu jamiyat barpo etish haqidagi g'oyalari hamisha sivilizatsiyalashgan davlat namunasi va o'lchovidir.

Insoniyat jamiyati qanchalik taraqqiy etmasin, axborot texnologiyalari hukmron bo'lgan bugungi davrda ham ezgulik, insonparvarlik, muruvvatlilik ijtimoiy muhitning teranligini belgilab beradi, davlat kelajagini hal qiluvchi qadriyat sifatida tarixiy mavqei saqlab qoladi.

Madaniyatshunoslikda “davr madaniyati”, “etnik madaniyat”, “milliy madaniyat”, “xristian madaniyati”, “musulmon Sharq madaniyati” va boshqa ko'plab tushunchalar mavjud. Bu kabi tushunchalar tarixiy, ijtimoiy, turli madaniy ob'ektlarning falsafasidir. Ta'limning gumanistik sohasi madaniyatning xilma-xilligini ma'lum bir tasnifga kiritadi va madaniyat tipologiyasi yoki falsafasiga olib keladi.

Madaniyat olami - qadriyatlar dunyosi. Har qanday madaniyatni o'ziga xos qadriyatlar to'plami sifatida ko'rish mumkin. Falsafiy nuqtai nazardan qaraganda, qadriyat butun jamiyat, guruh, shaxs uchun eng aziz va eng muqaddas narsadir. Har bir madaniy davrning o'ziga xos qadriyatlari, ya'ni juda hurmat qilinadigan hodisalar tizimi mavjud. Ushbu ruhiy mutlaqlar o'zgarganda, boshqa davr boshlanadi. “Qadriyat” tushunchasi madaniyatning o'ziga xosligini tushunishga yordam beradi.

Inson o'zi uchun nima muhimligini aniqlaydi. Ko'pgina ruhiy mutlaqlar ko'p odamlar uchun umumiydir. Masalan, yashash, hayotni sevish, ota-onani qadrlash va hurmat qilish. Bu barcha odamlar uchun qadrlil bo'lgan ruhiy mutlaqlardir. Faylasuf qiymatni barqaror, olijanob hayotni sozlash, deb atagan. Qadriyat inson hayotini mazmunli qiladigan tushunchalar tizimidir. Insoniyat qanday qiyinchilikka duch kelmasin, insonning inson bo'lib qoladigan ma'naviy asoslari shakllangan. Bu ruhiy ustunlar asta-sekin qadriyatga aylandi.

Qadriyatlar voqelikni tartibga soladi, unga ma'no, mazmun beradi. Inson qo'li bilan yaratilgan barcha narsalar behuda emas, ular ma'lum bir maqsadga qaratilgan. Maqsadsiz jamiyat, shaxs yo'q. Qadimgi san'at bizni qiziqtiradi, hayajonga soladi, chunki ular odamlarning shakl, tur, mohiyat, ma'noga bo'lgan istagini ifodalaydi. Biz ham buni bilishimiz va o'zlashtirishimiz kerak.

Jamiyatning asosi va kelajagi milliy tarbiyaga bog'liq, milliy tarbiasiz shaxs ijtimoiy muhitda shakllanmaydi. Shaxssiz jamiyat davlatga va uning kelajak avlodlariga zarur qadriyatlarni bera olmaydi, o'rta tarixning ma'naviy olamini keyingi davrlarga yetkaza olmaydi, davlat manfaatlarini himoya qila olmaydi. Binobarin, madaniyatli davlatning yuzi uning madaniyati, ijtimoiy muhiti, insoniy fazilatlarining namoyon bo'lishida namoyon bo'ladi. Forobiy yozganidek, jamiyatda faqat axloqiy qadriyatlar, xayr-ehson, adolat, halollik, barqarorlik, ezgulik davlat ruhini yuksaltiradi, uni faqat ma'naviy qadriyatlarga asray oladi.

Alloma ko'pincha payg'ambar bilan faylasuf va siyosiy rahnamoni bir xil ko'rsa-da, mo'jizalar muammosida payg'ambarning alohida qobiliyatlarini doimo

qabul qilgan. Hech qachon U payg‘ambarning haq elchi ekanligini inkor etmadi. U Qur’oni karimga asoslangan payg‘ambarlik falsafasini ta’riflar ekan, Aflotunning “Respublika”sidan ham bahramand bo‘lib, falsafani din bilan uyg‘unlashtirishga harakat qildi. Unga ko‘ra, payg‘ambar yuksak baxtga erishuvchi rahbardir. Faylasuf - aql va imtihon bilan erishadigan tadqiqotchi. Faylasuf - o‘ylaydigan, aqlini ishlatadigan va baxtni qidiradigan odam¹.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Allomaning tabiatshunoslikka oid ijtimoiy-falsafiy, ilmiy qarashlari o‘rta asrlarda Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida madaniyat, falsafiy va ilmiy tafakkur taraqqiyotining natijasidir. Uning ilmiy-falsafiy qarashlari va yo‘nalishlari o‘ta murakkab siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlarda shakllangan. Uzoq muddatli bosqinchilik siyosati natijasida vujudga kelgan yangi davlat – Arab xalifaligi nafaqat yerlar, mamlakatlar, hududlarni qo‘shibgina qolmay, balki islom mafkurasi bilan birlashgan turli madaniyatlarni ham qo‘shib, yangi aralash (sinkretik) madaniyatni vujudga keltirdi. IX-X asrlarda siyosiy-falsafiy tafakkurning rivojlanishi sinfiy va diniy qarama-qarshiliklar ko‘rinishi bo‘lgan turli oqim va majmualarning keskin g‘oyaviy kurashida sodir bo‘ldi. Bu dastlab reaksiya va taraqqiyparvar kuchlar, arab xalifaligi manfaatini ko‘zlagan rasmiy musulmon diniy yetakchilari bilan bo‘ysunuvchi va qaram xalqlarning suvereniteti hamda erkinligidan mahrum bo‘lganidan qayg‘urayotganlar o‘rtasidagi kurash edi.

Forobiygacha arab falsafasida bir qancha oqimlar mavjud edi. VIII asrda diniy falsafa mutakallimlar tomonidan tasdiqlangan. Ular Qur’oni karimning dunyoning oliy siri bo‘lmish Allohning mohiyati to‘g‘risidagi tamoyillariga qat’iy amal qilib, tabiatdagi tabiiy qonun va sababiylik tamoyillariga qarshi chiqdilar. Mutakallim borliqdagi barcha hodisalar faqat bir xudoning irodasi bilan sodir bo‘lishini, Allohning irodasisiz “odamning bir tuki ham to‘kilmasligini” targ‘ib qilgan va isbotlagan. Biroq arab xalifaligi va davlatida ilm-fanning rivojlanishi turli qarash va e’tiqodlar paydo bo‘lishiga olib keldi. Oxir-oqibat, ular qat’iy musulmon tamoyillariga (dogmalariga) qarshi qaratilgan bo‘lib, ratsionalistik va materialistik qarashlarning kuchayishiga sharoit yaratdilar. Bunday ilmiy, ratsionalistik yo‘nalish tarafdorlari mo‘taziliylar, ya’ni ular an’anaviy dindan “ajragan” edilar. Ular inson ongi haqiqatga erishishda Xudo oldindan belgilab qo‘ygan yo‘ldan emas, balki boshqa aql yo‘lida bo‘lishi kerak, deb hisoblaganlar. Bunday kurash o‘sha davrda falsafa va fan rivojida katta ahamiyatga ega edi. Abu Nasr Forobiyning “Al-aql al-faol” («Социально-этические трактаты») nomli asarida faol aql faol intellekt deb atalgan. Bundan tashqari faol aql, faoliyatdagi aql, harakatdagi aql, intellekt, faol intellekt, doimiy harakatdagi aql, sust (passiv) aql tushunchalari qo‘llanilganki, bu hol “Fi ma’oniyy al-aql”da ilgari surilgan fikrlarni talqin qilish va sharhlashni birmuncha qiyinlashtiradi².

¹ Луфа Эйан, Аль-Фараби и современность : сборник / Луфа Эйан, Уй Юань, Гуй Лиян. - Пекин : Изд-во обществ. наук КНР, 2015. - 231 с.

² Садыков А.У. Политика Абу Насра Фараби. Авт. канд. дис. - М., 1974, -С.18-19.

Boshqa tomondan, mo‘taziliylar Aristotelning Xudo haqidagi g‘oyasiga qarshi chiqdilar, asta-sekin dunyoning abadiyligi va unda sodir bo‘ladigan qonunlarni inkor etdilar. Mo‘taziliylarning imomi va rahbari mashhur al-Ash‘ariy edi. Forobiy aqlni Aflotun va Aristotel izidan borib, haqiqatni aynan ochib berish imkoniyatiga ega kuch, degan xulosaga keladi. Uningcha “Aqlli deb shunday kishilarga aytamizki, unda o‘tkir zehn-idrok bo‘lishi bilan birga fazilati ham bo‘lsin. Bunday kishi o‘zining butun qobiliyati va idrokini yaxshi ishlarni amalga oshirishga, yomon ishlardan o‘zini saqlashga va tortishga qaratgan bo‘lmog‘i lozim. Shunday odamnigina aqlli va to‘g‘ri fikr yurituvchi, deb atash mumkin”³.

Arab falsafasida yetakchi yo‘nalish peripatetizm, ya‘ni aristotelchilik edi. Bular ham ba‘zi dolzarb masalalar shaklida Qur‘oni karim tamoyillariga zid edi. Ammo bu qarama-qarshilik va ziddiyatlarni birlashtirish uchun Allohning kalomi ham, falsafa va ilmning xulosalari ham haq. Donishmandlar uchun maxsus, cheklangan voqelik va ikki voqelik nazariyasi shunday yaratiladi. Bu nazariya o‘rta asrlarda progressiv rol o‘ynadi. Akademik M.M.Xayrullaev Abu Nasr Forobiy merosiga bag‘ishlangan ko‘plab asarlarida uni O‘rta Osiyo va butun arab musulmon Sharqining buyuk mutafakkiri, Sharq aristotelizmini yaratgan atoqli faylasuf-ensiklopedist, ilk o‘rta asrlar davri o‘rtaga qo‘ygan muammolarga falsafiy javob bergan alloma ekanligini ko‘rsatib bergan. Shu bilan birga, Forobiyning falsafiy ta‘limoti tizimida bilish nazariyasining o‘rni va ahamiyatiga e‘tibor berish zarurligini ta‘kidlagan.⁴

Falsafa tarixchilari mutlaq ko‘pchiligining fikricha, Forobiy musulmon Sharqidagi ilg‘or ijtimoiy-siyosiy tafakkurning chinakam kashshofi bo‘lgan. Ye.A.Belyayev bu tarixiy voqeadan teran va go‘zal xulosa chiqargan: “Agar o‘rta asrlarda Yevropa xalqlari Yaqin Sharqda musulmonlarga qarshi necha asr davomida urush qilmay, ulardan ilm-ma‘rifat o‘rganganida edi, hozir butun insoniyat ancha ma‘naviy yuksalgan bo‘lur edi”⁵.

Qomusiy olim o‘z asarlarida Xudo borligini tan oladi. Biroq, Aristotelga ergashib, u Xudo faqat birinchi sabab, dunyoni vujudga keltiruvchi va harakatga keltiruvchi «birlamchi turki», so‘ngra tabiat (materiya) o‘z-o‘zidan rivojlanish yo‘liga o‘tadi, degan g‘oyani qo‘llab-quvvatlaydi. Bu esa mutakallimlarning “Yaxshilik Allohdan, yomonlik Allohdan” degan tamoyiliga mutlaqo zid. Diniy yetakchilar va ularni qo‘llab-quvvatlovchi faylasuflar (masalan, al-Ashariy) Forobiyni ana shunday “kufir” va bid‘at uchun ta‘qib qilgan paytlari bo‘lgan.

Allomaning fikricha, faqat bitta haqiqat bor, lekin unga turli rakurs va darajalarda qarash mumkin, shuning uchun u haqda turli muqobil xulosalar chiqarish mumkin. Uning falsafiy qarashlarini muayyan tarixiy vaziyatda, ma‘lum bir davr bilan bog‘lash orqaligina to‘g‘ri tushunish mumkin. Bu davrda materialistik falsafa tizimi hali ochiq shakllanmagan edi. Binobarin, o‘rta asrlarda falsafiy tafakkur taraqqiyoti xudoni ulug‘lovchi diniy-teologik xususiyat kasb etdi. Binobarin,

³ Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016, - 281 b.

⁴ Азизбердов А.Б., Муталибов С.А. Абу Наср аль-Фараби. Исследования и переводы. - Ташкент: Фан, 1980, - С. 3-4.

⁵ Беляев Е.А. Предисловие в книге: Усома ибн Мункиз. Книга назиданий. - М.: ГИХЛ, - С. 49.

Forobiyning falsafiy ta'limoti, asosan, dunyoni bir xudo yaratgan, degan tamoyilga asoslangan idealistik ta'limotdir. Alloma dahosi va tarbiyasi, albatta, bu idealizmga boshqa shakl bermay qololmadi. Arab tarixchisi Useybiyning so'zlariga ko'ra, Forobiyning falsafiy tizimdagi ahamiyati keyinroq paydo bo'lgan. Uning falsafiy tizimi o'rta asr falsafasining barcha muammolarini qamrab olgan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Bular borliq haqidagi ta'limot, materiya va uning rivojlanishi muammosi, insonni bilish muammosi, mantiq muammolari, aql va uning inson ijtimoiy faoliyatidagi o'rni, axloq, estetika, naturfalsafa va fanlar metodologiyasi muammolari va boshqalar shular jumlasidan.

Forobiyning falsafiy va mantiqiy-uslubiy qarashlarini chuqurroq anglash uchun uning fanlarni guruhlashi (tasniflash)ni ko'rib chiqish zarur. Bu guruhlash Aristotel tasnifiga o'xshaydi, lekin Forobiyda tabiatshunoslik va matematika fanlari keng va rang-barang tarzda aks etgan. Bu uning ratsionalistik va materialistik harakatlarining natijasi bo'lib, o'rta asrlarda Sharq falsafasining rivojlanish yo'nalishini aks ettiradi.

Umuman olganda, faylasuf va mantiq olimi Forobiydan birinchi bo'lib Ibn Sino, Nizomalmulk, Nasreddin Tusiy, Nizomiy Ganjaviy va yahudiy faylasuflari bahramand bo'lganlar. Forobiy falsafasining Yevropaga ko'chirilishida yahudiy faylasuflari muhim rol o'ynagan. Ular orqali Forobiy ta'siri Dekart, Spinoza, Kant va Bergsonga yetib bordi. Xristian olamining qadimgi yunon falsafasi bilan jiddiy aloqasi musulmon faylasuflarining, xususan, Forobiyning asarlari tufayli yuzaga kelgan. Forobiyning G'arbga ta'siri nafaqat naturfalsafa va mantiq sohasida, balki metafizika, diniy falsafa, axloq va siyosat sohalarida ham namoyon bo'ldi.

Forobiy mantiqqa ta'rif berar ekan, mantiq san'ati aqlni kamol toptiruvchi, insonni to'g'ri yo'lga va idrokda haqiqatga yo'naltiruvchi, insonni xatolardan saqlaydigan, qilgan yoki qilmaganligini tekshiradigan qoidalar majmui ekanligini ko'rsatadi. Forobiy tafakkur qonuni bo'lgan mantiqni til ilmi bo'lmish grammatika bilan qiyoslab yozadi: "Mantiq grammatikaga mos keladi. Demak, mantiq san'atining aql va aqliy ma'lumotlarga munosabati grammatikaning til va so'zlarga munosabati kabidir. Grammatikaning so'zlar haqida bizga beradigan qoidalar mantiqning aqliy ma'lumotlar haqida bizga beradigan qoidalariga o'xshaydi. Grammatika har qanday xalq so'ziga xos qoidalarni beradi, mantiq fani esa barcha xalqlar so'ziga xos umumiy qoidalarni beradi»⁶. Keyin faylasuf mantiqni aruz vazni bilan qiyoslab, shunday yozadi: "Mantiq ham aruz ilmiga mos keladi". Demak, mantiq ilmining axborotga nisbati tushning she'rga nisbati kabidir. She'rlar haqidagi tafsir ilmining bizga bergan qoidalar, mantiq ilmining aqliy ma'lumotlar haqida bergan qoidalariga o'xshashdir⁷.

O'rta asr islom faylasuflari Aristotel va Aflotun risolalarini arab tiliga tarjima qilib, Sharq peripatizmiga asos solishgan. Ushbu tarjima qilingan qo'lyozmalar butun Yevropaga tarqatila boshlandi. Kelajak avlod ellinlarning ma'naviy madaniyati, erkin tafakkuri, unutilgan hayotga muhabbati asosida tarbiyalandi. Ushbu kitoblardan o'rta

⁶ Al-Forobiy, Falsafiy trakt, Olmaota 1972, - B. 119.

⁷ Al-Forobiy, Falsafiy risola, Olmaota 1972. - B. 129.

asrlarda Yevropada “Uyg‘onish” tushunchasi tug‘ilgan. Uyg‘onish davri - Yevropada ellinizmning kuchayishi. Bu qadimgi Yunoniston va islom dunyosida paydo bo‘lgan genetik jihatdan boy edi. Bundan G‘arb sivilizatsiyasining ulkan daraxti o‘ydi. Bu G‘arb va Islom sivilizatsiyasi o‘rtasidagi muloqotning isbotidir.

Agar islom falsafasi tarixiga nazar tashlasak, Abu Nasr Forobiyning ma‘naviy olami naqadar yuksak bo‘lganiga guvoh bo‘lamiz. Falsafada Forobiy ijdi hod darajasiga ko‘tarilgan, shuning uchun u nafaqat fiqh va kalom haqida o‘z fikrini bayon eta olgan, balki o‘sha masalalar yuzasidan tegishli qarorlar ham qabul qila olgan.

Abu Nasr Forobiy ichki ma‘naviy olamining islom falsafasi tarixidagi o‘rni va mavqeini bunday muhim guvohlilarni tilga olmasdan turib aytib bo‘lmaydi.

Forobiy “Aristotel falsafasi” asarida “Insonning ruhi va ruhiy kuchlarini tekshirish borasida Aristotel inson faqat ruh va ruhiy kuchlar vositasida o‘z mohiyatiga erishishi uchun yetishmasliklarini va buning uchun yana o‘zga nimadir zarurligini aniqlaydi”, deb yozdi. “Bu o‘rinda Aristotel, nega bunday bo‘lishini o‘rganishga majbur bo‘ldi va inson nutq egasi ekanligini topdi, nutq esa aql bilan bog‘liq. Shu munosabat bilan Aristotel aqlni, aql nima ekanligini tahlil etdi. Buni u ruh va tabiatni qanday tadqiq etgan bo‘lsa, shu yo‘sinda tadqiq etdi”⁸.

Al-Forobiy ma‘naviy olami shakllanishi ham qadimiy falsafiy an‘ananing o‘zlashtirilishi bilan bog‘liq. Aniqrog‘i, Aristotel va Aflotun falsafasi Abu Nasr Forobiy fikrlarining nazariy manbai bo‘lgan. Aflotun (neoAflotunizm) va Aristotel falsafasi Forobiy falsafasining nazariy asosi bo‘lsa-da, uning dunyoqarashini faqat Aflotunchilik va Aristotelchilikning uyg‘unligi sifatida bilish mumkin emas. Alloma o‘zining “Davlat arbobining aforizmlari”, “Amaliy aql haqida” asarlarida inson nimani ustun hisoblasa va nimadan o‘zini chetga olishni istasa, ana shunga erishishi mumkin”⁹, deb yozadi.

Forobiy o‘zining “Baxt-saodatga erishuv haqida” risolasida baxt va unga yetaklovchi yo‘lga alohida e‘tibor beradi. U o‘limdan keyingi ta‘riflab bo‘lmaydigan baxt haqida emas, balki tiriklar baxti haqida gapiradi. Bunga erishish uchun inson o‘zini takomillashtirishi, qiyin yo‘lni bosib o‘tishi kerak.

Insonning tabiiy qobiliyati unga ham yaxshi, ham yomon ishlarni qilish imkonini beradi.

Insonning yetukligi xarakterning yetukligi bilan birga, shuning uchun baxtga erishish va xarakterning kamoloti o‘rtasidagi bog‘liqlik mavjud.

Bir so‘z bilan aytganda, Forobiy o‘z maqsadiga erishish insonlarga bog‘liq, deydi. U inson o‘zini ma‘naviy jihatdan doimo takomillashtirib borishi kerak, inson faqat haqiqatni, o‘zini o‘rab turgan olamni bilish bilangina takomillashishi mumkin, degan xulosaga keladi.

Allomaning fuqarolik siyosati, xalq va jamiyat haqidagi fikrlari uning “Fusul al-madaniy” – “Davlat arbobi maqollari” risolasida ham yoritilgan. Bu risolaning

⁸ Касимжанова А.А. Аль-Фараби арабско-мусульманская культура. – Алматы, 2001. – С. 149-163.

⁹ Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-ата. – С. 206.

ma'vzulari turlicha bo'lsada, asosan, bir maqsad – inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarga, uning taraqqiyotiga bag'ishlangan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Forobiyning ilmiy fikrlari o'zidan keyingi davr Sharq va Yevropa xalqlarining falsafiy, estetik, ijtimoiy-axloqiy tafakkuriga ta'sir ko'rsatib, san'at rivojiga, umumiy ma'naviy qadriyatlar yuksalishiga katta ta'sir ko'rsatdi. sivilizatsiyaning buyuk faylasufi Abu Nasr Forobiyning ma'naviy olami insoniyat sivilizatsiyasi va ma'naviy qadriyatlarining eng yuksak cho'qqisidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Луфа Эйан, Аль-Фараби и современность : сборник / Луфа Эйан, Уй Юань, Гуй Лиян. - Пекин : Изд-во обществ. наук КНР, 2015. - 231 с.
2. Садыков А.У. Политика Абу Насра Фараби. Авт. канд. дис. - М., 1974, - С.18-19.
3. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016, - 281 b.
4. Азибердов А.Б., Муталибов С.А. Абу Наср аль-Фараби. Исследования и переводы. - Ташкент: Фан, 1980, - С. 3-4.
5. Беляев Е.А. Предисловие в книге: Усома ибн Мункиз. Книга назиданий. - М.: ГИХЛ, - С. 49.
6. Al-Forobiy, Falsafiy trakt, Olmaota 1972, - В. 119.
7. Al-Forobiy, Falsafiy risola, Olmaota 1972. – В. 129.
8. Касимжанова А.А. Аль-Фарабии арабско-мусульманская культура. – Алматы, 2001. – С. 149-163.
9. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-ата. – С. 206.